
Pronunciation Rules for Sanskrit Explained in Marathi

संस्कृत सधन उच्यार पद्धति

Document Information

Text title : Pronunciation Rules for Sanskrit Explained in Marathi

File name : saMskRRitasaghanauchchArapaddhatimarATHI.itx

Category : misc, advice, marATHI

Location : doc_z_misc_general

Transliterated by : Manish Gavkar manishyg at gmail.com

Proofread by : Manish Gavkar manishyg at gmail.com

Latest update : December 27, 2020

Send corrections to : sanskrit@cheerful.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

December 3, 2021

sanskritdocuments.org

संस्कृत सधन उच्चार पद्धति

आपले मनीं वसत असलेला विचार, भाव - धतरांस समजावून सांगण्याचे सांकेतिक “ध्वनि” म्हणजे “भाषा”. भाषा म्हणजे ध्वनिरूपशब्द व वर्णरूपशब्द यांचा असीम विस्तार होय. भाषेच्या विशुद्ध उच्चारार्थी अेक “धनता” आहे. शुद्ध उच्चारार्थी धनता, “यथार्थ-अर्थवाडक पदांची धनता”, उच्चार कर्त्याच्या सद्भावनेची, तपश्चर्येची धनता, उच्चारण कर्त्याच्या “प्रातिम-अनुभूतिगुण संपन्नतेची धनता”, अशी “शब्दधनता” अनेक प्रकारची आहे.

संस्कृत वेद-शास्त्रादि अनेक ग्रंथांमध्ये “ज्ञाना”ची इार मोठी सांठवाण आहे. संस्कृतभाषा येत असेल त्यासय ते ज्ञान संपादन करणे शक्य व सुलभ आहे. लेभनांत “घसेट लेभन” अंशतः मान्य आहे; पण “घसेट उच्चारण” मान्य नाही. यद्यपि “घसेट-उच्चारण” छि आपले विचार - भावना धतरांस समजावून सांगण्याचे अेक “माध्यम”, प्रभावी साधन आहे. “दिवनागरी लिपी” ही सर्व लिपींची मूण - जनयित्री आहे. “संस्कृत” भाषाछि अेकानेक भाषांची मूण असल्याचा आढण होतो.

तसेंच धश्वरकृपा - श्रीगुरुकृपा प्राप्त होण्यासाठी आपल्या हातून काडी तरी धश्वर - सेवेचे, देवाराधनेचे कार्य व्हावयास हवे. धश्वरसेवेचे-आराधनेचेछि अनेक प्रकार आहेत. त्यांतय धश्वरार्थी स्तुति-स्तोत्रे लक्ष्मिभावनेनें म्हणत राहणे, प्रासादिक ग्रंथांची पारायणे करणे, नामगीत गाणे याछि प्रकारांचा समावेश आहे. विशुद्ध पठण, विशुद्ध स्तोत्रगान, शुद्ध - पारायण हा त्याचा “पाथेय” आहे, पायथा आहे, ही अगदी पछिली-वछिली पायरी आहे. त्यानंतर अर्थ परिचय, सम-वयाने अर्थपरिचय, आण्णि धश्वराच्या साक्षात्कारात्मकज्ञानाने अर्थरूपता संपादन करणे या पायर््या आहेत, हे भास.

“संस्कृत” स्तुति-स्तोत्रे विशुद्धरूपाने म्हणता येण्यासाठी, संस्कृतांतील विशुद्ध-उच्चारपद्धतीची अयूक जाण आपणालास असणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे “उच्चार” त्याच्या जाणकारांपासून समजून घ्यावेत. तसेंच संस्कृतचे पंडित, संस्कृत जाणणारे, प्रवचन-कीर्तनांमध्ये कसे उच्चार करतात, त्याकडे नीट लक्ष द्यावे. आपणछि ते तसे उच्चारकडून, त्यांकडून “संथा” घेऊन आपले उच्चार अयूक, बरोबर असल्याचे त्यांचेद्वारां प्जानी कडून घ्यावी.

तसेंच “यजू” धातूचे संगतिकरण, दान आण्णि पूजा, असे तीन अर्थ आहेत. त्यांपैकी “संगतिकरण” या अर्थाचेछि पुनः प्रधान असे तीन अर्थ आहेत. त्यांत पछिला अर्थ असा

१. वेदाथी संथा अथवा संस्कृत स्मृतिग्रंथाथी संथा घेत असतांना श्रीगुरुंच्या मुभांतून ज्या ङमाने स्वरार्दि विशिष्टरुपाने निघालेल्या शब्दांशी शिष्याने सुसंवादीपणानें अस्सलवरलुङ्कूम अँक्य करणें, तसाय “उच्यार करणें” यासय “संगतिकरणरुप “वाग्यज्ञ” ढुणतात.

२. वेद-शास्त्राया पाठ अथवा अध्यात्मविद्येया पाठ उपदेशरुपाने दैत असतांना श्रीगुरुंच्या मुभांतून निघालेल्या शब्दांशी, त्यांना अभिप्रेत असलेल्या अभिप्रायाशी, तात्पर्याशी - शिष्याने आपल्या शब्दानें, अभिप्रायाये, आशयाये “अनुवादपणाने”, संगतिकरण - ढुणणें-पुरते अँक्य करणें, यालाडि “वाग्यज्ञ” ढुणतात.

३. श्रीगुरुकृपेनें लाललेले समाधिधन, ढ्रल्लमात्मैक्य ढोधधन शिष्याच्या लृदयरुप संदुङ्कैत संङमित करुन दिवले असता त्या सद्ढोधानंदाच्या तुल्य स्वरुप अशा संगतिकरणानें, अँक्यानें, ढ्रल्लमत्वाने असणें, ढाय “वाग्यज्ञ” ढोय. ढा सर्वडि अभिप्राय ढनी घेडिन श्रीज्ञानदेव ढडाराज यवथ्या अध्यायांत सांगतात -
अेकीं शढीं शढु यजिजे । तो “वाग्यज्ञ” ढुणिजे । ।४-१४२ । ।

असा “वाग्यज्ञ” संपन्न ढोणयासाडी उच्यारपद्दतीथी शुद्धता वा धनता प्राथढिक स्वरुपांत ज्ञात असणें जरुरीये आडे, ढे जाणून केवण ढार्गदर्शनाडरितां शुद्ध उच्याराये ढाडी नियढ आढडी येथे दिवले आडेत. ते सढजून घेडिन त्याप्राढाणें आणि जाणुडारांच्या ढदारा संथा घेडिन त्याप्राढाणें तसा उच्यार करणयाया प्रयत्न कराला.

तसे पाडिले तर ढराडीत संस्कृत, तत्सढ आणि संस्कृतोद्ढव शब्दांच्या विपुल प्रढाणांत उपयडुग केला जातो. ढुणणून संस्कृत उच्यार शुद्ध स्वरुपांत करणें आपल्याला ढारसे “अवधड” ढाडी. प्रस्तुत लेढांत संस्कृत शब्दांथी रुपें, वाङ्ये आपण निर्ढाण करणयाविषयथी ढाडी लिडिणार ढाडी. तर संस्कृतांत लिडिलेली वाङ्ये, स्तोत्रं ढुक्त शुद्ध वायावयाथी- उच्यार करालयाथी आडेत. प्रत्येक ढराडी साक्षरास तेवढे लिपि ज्ञान असतेय. तरीडि उच्यारास आवश्यक तेवढा “वर्णढाले”या व शुद्ध, सुस्पष्टीच्यार करणयास अर्थात् शब्दांतील वर्ण, -डस्व, दीर्घस्वर, ढरोढर, तसेंय जोडक्षरे वा सामासिकपदें यांच्या स्पष्टपणानें सढजतील अशा प्रडाराने-पद्दतीने शब्दांये उच्यार करणयास उपयुक्त असणारुंया नियढांच्या विचार करणें, ढे अेवढेय ढर्यादित आपले “ध्येय” आडे.

देवढागरी लिपी, वर्णढाला आणि तिथी वैशिष्ट्ये

वर्णढाला - स्वर १३

“स्वयं राजते ढति स्वरः” स्वतः अंगानेय शोढतो, विराजढान ढोतो तो “स्वर” ढोय. जसें “व्यंजढास” विराजढान ढोणयासाडी “स्वराथी” आवश्यकता असते, तशी स्वरस ढसते, असा यांतील आशय आडे.

रुडस्व - अ ढ उ ऋ ल

दीर्घ - आ ढ ड ऌ

संयुक्तस्वर - अे, अँ, औ, औ

याशिवाय ढोणया वर्णांये, ढोणते स्थान आडे, ढे जाणुणयासाडी व पाठांतरासाडी सुलढ उपाय ढुणून पुढील वाङ्यांये संकलन दैत आडोत -

વ્યંજને - ૩૩

વર્ગ - - કઠોર - અઘોષ - મૃદુ - ઘોષ - અનુનાસિક

“ક” વર્ગ - કણ્ઠ્ય - ક્ - ખ્ - ગ્ - ઘ્ - ઙ્

“ચ” વર્ગ - તાલવ્ય - ચ્ - છ્ - જ્ - ઝ્ - ઞ્

“ટ” વર્ગ - મૂર્ધન્ય - ટ્ - ઠ્ - ડ્ - ઢ્ - ણ્

“ટ” વર્ગ - દન્ત્ય - ત્ - થ્ - દ્ - ધ્ - ન્

“પ” વર્ગ - ઓષ્ઠ્ય - પ્ - ફ્ - બ્ - ભ્ - મ્

અંતસ્થ - - ચ્ ર્ લ્ વ્

ઊષ્મ - - શ્ ષ્ સ્

મહાપ્રાણ - હ્

સંયુક્ત વ્યંજને- ક્ષ, ઙ્, ળ

ં અનુસ્વાર; ઃ વિસર્ગ

૧. અકુહ વિસર્જનીયાનાં કણ્ઠઃ - “અ”કાર, “ક”વર્ગ, “હ”કાર આણિ વિસર્ગ, યા અક્ષરાંચે સ્થાન કંઠ આહે. અર્થાત્
- - - “અ, ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, વિસર્ગ”

૨. ઇચુયશાના તાલુ - ઇ, “ચ” વર્ગ, “ચ” આણિ “શ” યાંચે સ્થાન તાલુ આહે.

૩. ઋટુરષાણાં મૂર્ધા - ઋ, “ટ” વર્ગ “ર”, “ષ” યાંચે સ્થાન મૂર્ધા આહે.

૪. લૃતુલસાનાં દન્તા - લૃ, “ત” વર્ગ લ, સ યાંચે સ્થાન દન્ત આહે.

૫. ઉપૂપધ્યાનીયાલામોષ્ઠૌ - ઉ, “પ” વર્ગ, ઉપધ્યાનીય યાંચે સ્થાન ઓષ્ઠ આહે. (વિસર્ગાપુઢે “પ”, “ફ” હી વ્યંજને
- - આલી. અસતાંના વિસર્ગાયા ઉચ્ચાર “અ:પ” અસા હોતો યાસ “ઉપધ્યાનીય” અસે - - મહણતાત.

૬. અમડણનાનાં નાસિકાચ - ય, મ, ડ, ણ, ન, યા વર્ણાંચે નાસિકા આણિ ત્યા ત્યા વર્ણાંચે સ્થાન. ઉદા. “મ”
- - ચે સ્થાન તાલુ વ નાસિકા આહે.

૭. એદેતો: કણ્ઠતાલુ: - “એ”કાર આણિ “ઐ”કાર યાંચે કણ્ઠ તાલુસ્થાન આહે.

૮. ઓદૌતો: કાણ્ઠોષ્ઠમ્: - “ઓ”કાર આણિ “ઔ”કાર યાંચે સ્થાન કંઠોષ્ઠ આહે.

૯. “વ” કારસ્ય દંતોષ્ઠમ્:- “વ” વર્ણાંચે સ્થાન “દંત્ય” આણિ ઓષ્ઠ આહે.

૧૦. જિહ્વામૂલીયસ્ય જિહ્વામૂલમ:- જિહ્વામૂલીયાચે જિહ્વામૂલ સ્થાન આહે. વિસર્ગાચ્યા પુઢે “ક, ખ” આલે - - -
અસતાંના જો ઉચ્ચાર હોતો ત્યાલા “જિહ્વામૂલીય” મહણતાત.

૧૧. નાસિકાનુસ્વારસ્ય:- નાસિકા હે અનુસ્વારાચે સ્થાન આહે.

- स्वरामध्ये “अ, ष, उ, ऋ, लृ” हे पांय “र्र्दस्व” स्वर आढेत. र्र्दस्व स्वरायी “अेक मात्रा” असते आशि. दीर्घस्वराय्या “दीन मात्रा” असतात. उेय वेगळ्या शब्दांत सांगावयाये ञाले तर ते असे

- - अ + अ = आ

- - ष + ष = ष

- - उ + उ = उ

- - ऋ + ऋ = ऋ

- “आ, ष, उ, ऋ” हे यार दीर्घ- स्वर आढेत. “लृ” स्वर ङा इकृत र्र्दस्व आढे, दीर्घ नाडी. हे आवर्जन लक्षी हेवावे.

- आतां “अकः सवर्णो दीर्घः” या सूत्रानुसार “सवर्णो” ढडणजे अेकाय ञातीये, सजातीय दीन “स्वर” अेका ञवण अेक, अेका पुढे अेक आले असता ते अेकमेकांत मिणून “दीर्घस्वर” ङोतो. याला “सवर्णो दीर्घ संधि” ढडणतात. तसेय वेगवेगळ्या ञातीये - विजातीय “स्वर” ञवण - ञवण आले असतां “संयुक्त स्वर” ङोतात, ञसे

- “अ” किंवा “आ” + “ष” किंवा “ष” = अे

- “अ” किंवा “आ” + “उ” किंवा “उ” = अो

- “अ” किंवा “आ” + “अे” किंवा “अे” = अै

- “अ” किंवा “आ” + “अो” किंवा “अो” = अौ.

संयुक्त स्वरान्त अेकापेक्षा अधिक स्वर आढेत, ढडणून ते “दीर्घ” असतात, हे उच्यार करते वेणी नीट ध्यानात हेवावे. तसेंय व्यंजनामध्ये संस्कृतांतील वर्णमालेमध्ये “ण” हे स्वतंत्र व्यंजन नाडी, हेडि ध्यानात हेवावे. पण “ण” हे संस्कृत वाङ्मयांत “संध्यक्षर” ढडणून येते. ऋग्वेदाय्या प्रारंभीय “अग्निमीणे पुरोडितन्” या वचनांत “ण” हे अक्षर आले आढे. याविषयी असा नियम आढे डी, “अजमध्यस्थस्य उकारस्य “ण” डारः ढह्यना ञगुः ।” दीन स्वरामध्ये “उ” हे व्यंजन आले असता त्याया “ण” ङोत असतो. “षण्” या रुपांत “ष + ङ् + अे” अशी स्थिती असल्यामुणे “उ” या “ण” ञाला आढे. ढडणून हे अेक “संध्यक्षर” आढे.

तसेंय- “क + ष् = क्श्” अर्थात् “कष योगे क्षः” आशि “ञ् + ञ् = ञ्” अर्थात् “ञोर्झः” ढडणजे क् + ष = यांय्यापासून “क्ष” हे संयुक्त व्यंजन ङोते, तर ञ + ञ यांय्या संबंघामुणे “झ” हे संयुक्त व्यंजन ङोते, डी स्वतंत्र “वर्णो” नव्ढेत तीं “संध्यक्षर”, संयुक्त व्यंजने आढेत.

वर्णमालेत व्यंजनें कशी लिडिली आढेत ते ढारकाय्याने लक्षात हेवावे अर्थात् डेवण “व्यंजन” हे “ङ्, ढ्” असे पायमोडून लिडितात. आपण “क” असे अक्षर लिडितो ते “ङ्” व्यंजन + “अ” स्वर मिणून = “क” अक्षर ञालेले असते. यास “पूर्णाक्षर सन्धि” असेडि ढडणतात. ङ्याय प्रमाणे

व्यंजन + स्वर = अक्षर या सूत्रानुसार -

ङ् + आ = का; - क + ष = कि; - क् + ष = की;

ङ् + उ = कु; - ङ् + उ = कु; - ङ् + ऋ = कृ;

क + ऋ = क; - ङ् + ल = कल; - ङ् + अे = के;

ક + ઐ = કૈ - ક + ઓ = કો; - ક + ઐ = કૈ -

ક + અ + - = કમ્ - ક + અ + ઃ = કઃ

- અશી બારાક્ષરી- બારાખડી બનતે. એકટયા “વ્યંજનાચા” પૂર્ણ ઉચ્ચાર કરતા ચેત નાહી; ત્યાસાહી વ્યંજનાત “સ્વર” મિળતો તેવડાં ત્યાચા પૂર્ણ ઉચ્ચાર હોતો. સ્વરયુક્ત વ્યંજન મહણજે “અક્ષર”, નુસત્યા એકુલત્યા એકા કોણત્યાહિ સ્વરાચા પૂર્ણ ઉચ્ચાર હોતો. મહણૂન “સ્વર” હે સ્વયંપૂર્ણ અક્ષર આહે; પણ “વ્યંજન” હે કેવળ, સ્વયંપૂર્ણ અક્ષર નસતે; હેચ ખરે.

રૂપે શિકવતેવેળી “રામ” હા “અકારાન્ત શબ્દ આહે આણિ “હરિ” હા માત્ર “ઇ”કારાન્ત શબ્દ આહે, અસે મહણતાત. મહણજે “રામ” શબ્દાચ્યા અંતી “અ” આહે વ “હરિ” શબ્દાચ્યા અંતી “ઇ” આહે. ત્યાચા અર્થ આપલ્યાલા કળાવા મહણૂન પુઠીલ પ્રમાણે લિહિતો

“રામ = મહણજે = ર + આ; - મ્ + અ” યાંત શેવટી, અંતી. “અ” સ્વર આહે મહણૂન “રામ” હા “અ” કારાન્ત શબ્દ આહે તર-

“હરિ = હ + અ; ર + ઇ યાંત અંતી, શેવટી “ઇ” સ્વર આહે. મહણૂન “હરિ” હા “ઇ”કારાન્ત શબ્દ આહે.

અશા પ્રકારે જ્યા શબ્દાચ્યા શેવટી “સ્વર” ચેતે તે “સ્વરાંત” શબ્દ હોત આણિ જ્યા શબ્દાચ્યા અંતી, શેવટી “વ્યંજન” ચેતે, તે “વ્યંજનાત” શબ્દ હોત. ઉદાહરણાર્થ મરુત્, રાજન્, મનસ્ ઇત્યાદિ.

- વ્યંજના નંતર આલેલા “સ્વર” ત્યાંત મિળૂન તે “અક્ષર” હોતે. ત્યાચપ્રમાણે દોન અથવા અધિક વ્યંજને આણિ ત્યા નંતરચા “સ્વર” મિળૂન “જોડાક્ષર” તયાર હોતે. જોડાક્ષરાંત કિતી વ્યંજને અસાવીત યાવિષયી નિચત અસા નિચમ નાહી. ઉદાહરણાર્થ “કાત્સ્વર્ય” યાંતીલ “ત્સ્વર્ય” મધ્યે “ર + ત્ + સ્ + ન્ + ય્ + અ અશી એકૂણ પાંચ વ્યંજને આહેત.

ં અનુસ્વાર આણિ ઃ વિસર્ગ હી ચિન્હે આપલ્યાલા ઠાઉકી આહેતય. અનુસ્વારા સારખે હે એક ચિન્હ આહે. ત્યાલા “અનુનાસિક” મહણતાત. ત્યાચા ઉચ્ચાર માત્ર “અધિક ભાર” દેઉન કેલેલ્યા અનુસ્વારાસારખાય હોતો. ઉદાહરણાર્થ-

અસ્માંસ્તારચિષ્યતિ । શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનમ્ । હત્વાપિ સ ઇમ્ભલોકાન્ । ઇત્યાદિ. “ડ” યા ચિન્હાલા “અવગ્રહ” મહણતાત. (“એડ: પદાન્તાદતિ” । ૬- ૧ - ૧૦૯ યા સૂત્રાનુસાર ।) શબ્દાચ્યા શેવટી અસલેલ્યા “એ” કિંવા “ઓ” નંતર યાંચ્યાપુઠે “અ” આલા તર ત્યા “અ” યા લોપ હોતો આણિ ત્યાચ્યા જાગી “અવગ્રહ” ચિન્હ ચેતે. ઉદા:- ઇમે - અવસ્થિતા: = ઇમેડવસ્થિતા:; લોકે - અસ્મિન્ = લોકેડસ્મિન; પ્રથમો + અધ્યાય: = પ્રથમોડધ્યાય: સંસ્કૃતભાષેત ભિન્ન ભિન્ન શબ્દાંતીલ અસલે તરી જવળ જવળ આલેલ્યા વ્યંજનાંચા, “વ્યંજન” આણિ “સ્વર” યાંચા, આણિ સ્વરાંચા “સન્ધિ” હા અવશ્ય હોતોચ. ઉદાહરણાર્થ તત્ - તત્ = તત્તત્; વક્તુમ્ - અર્હસિ = વક્તુમર્હસિ, ન- અસ્તિ = નાસ્તિ; યાલા કાંહી “અપવાદ” આહેત; તે અસે. તસૈચ સંસ્કૃતાંત “ । ” અસા એક અથવા “ । । ” અસે દોન દંડ હી દોનચ પ્રધાન વિરામ ચિન્હે આહેત; પણ સ્વલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પ્રશ્નચિન્હ વગૈરેંચાહિ ઉપયોગ કરણચાચી પદ્ધતિ બહુત થોજ્યા પ્રમાણાંત વા થોજ્યા બહુત પ્રમાણાંત પડલી આહે, હે સત્યહિ નાકારતા ચેત નાહી. અર્થાત્ લૈખિક પદ્ધતીંત તી વિરામ ચિન્હે આહેત તી અવિરુદ્ધ આહેત.

१. उस्वस्वराथी अेकमात्रा आशि दीर्घस्वराथ्या दीन मात्रा असतात, डे आपासा पूर्वी सांगितले आडेय. मडलून “रूडस्व-स्वर” उच्यारलयास जेवढा वेण लागतो, त्यापेक्षां “दीर्घ स्वर” उच्यारलयास “अधिक वेण लागतो आशि त्यामुणेय “रूडस्व स्वर” आशि “दीर्घ - स्वर” यांतील कुरक स्पष्ट डोईल असेय उच्यारलया कराययास डवे. नाडीतर अर्थ लेदडि डोतो. जसे “दिन” मडलजे “दिवस”. यांतील “दि” डे अक्षर उच्यारलया करलयास जेवढा वेण लागतो; त्यापेक्षां “दीन” मडलजे “गरीड” यांतील “दी” दीर्घ असून त्याये उच्यारलया करलयास “अधिक” वेण लागतो, असेंय सर्वत्र “रूडस्व” आशि “दीर्घ” यांतील कुरक डेवण उच्यारलयावडून स्पष्ट डोईल, असाय उच्यार डाला पाडिजे. तसेंय “रूडस्व” डिंवा “दीर्घ “अ, ड, ङ, ऋ” थ्यापडे सवर्ण मडलजे तोय स्वर आला तर त्या दीन्डींथा मिणून “दीर्घ स्वर” डोतो. उदाडरलार्थ- १ तस्य - अडम् = तस्यडम; २ यथा-आकाशस्थितः = यथाकाशस्थितः; ३ डंदिश्याशि - डंदिश्याथेभ्यः डंदिश्याशीन्दिश्याथेभ्यः; ४ अड्गानि - डव = अड्गानिड, तेधु - डपजायतेः तेधूपजायते; डतु- डदशतः = तूदशतः; ७ गीतासु-डपनिषत्सु = गीतासूपनिषत्सु, न - अनुवर्तयति - डड = नानुवर्तयतीड “अडः सवर्णो दीर्घः ड-१-१०१.

२. “ऋ” या स्वरलया उच्यार “रि” आशि “रु या दीन अक्षरांथ्या मधल्या उच्यारलयासाराभा करलवा; “लृ” या उच्यारडि “लि” आशि “लृ” यांथ्या मधल्या उच्यारलयासाराभा करलवा. तो प्रत्यक्ष श्रीगुरुमुषानेय समजून प्रत्यक्ष - तेत आणलवा.

३. वर्णमालेतील “थ” वर्णलथी वंजने मराठीभाषेत दीन त-डेने उच्यारली जलतलत; अेक मडलजे “थक, डलया, जन्म, जंकार” या शडंतील उच्यारलयाप्रमाले, आशि दुसरा मडलजे “थमथ्या, जडलज, डगडल” या शडंतील उच्यारलयाप्रमाले, उच्यारली जलतलत; पल्ल संसुकृतभाषेमध्ये डपयुक्त-वरील उच्यारलयापैडी दुसर्या प्रकारलया उच्यार नलडी, तर सर्वत्र पडिल्या प्रकारलया मडलजे “थक, डलया, जन्म, जंकार” यांतील उच्यारलयासाराभाय उच्यार करलवा.

४. अनुस्वारलानंतर मडलजे “जथल अक्षरलवर अनुस्वार आडे, त्या अक्षरलानंतर” जथल “वर्णल”ये वल वर्णलतील वंजन असेल त्या वर्णलतील “अनुनासिकल”साराभा त्या “अनुस्वारलया उच्यार करलवा. अनुस्वारलयापुढील अक्षर जथल वर्णलतील असेल त्या वर्णलथि अनुनासिक डोत असते असा “अनुस्वारस्य थथि परसवर्णः ट-४-पट थल सूत्रलनुसार सन्धि डोतो. डतडेय नडे तर लिडितलंनल सुद्धल त्या अनुस्वारलयावैवज्जु थलथ्या पुढील वंजनाथ्या वर्णलथि अनुनासिक लिडलवे. उदाडरलार्थ- १ अड्ग, २ व्यञ्जन, ३ कडठय, ३ डन्थ, ५ अड्ढल.

५. “पंथमी” शडलथल उच्यार कलडी लुक “पन्थमी” असा करतलत; तो युडीथल आडे. थलथल “पंथमी” असाय उच्यार करलवा.

६. आतलं अनुस्वारलानंतर “क, थ, ट, त, प” थल वर्णलथिरीज “थ, २, ल, व, श, ष, स, ड” थलपैडी डोणतेडि वंजन आले तर अनुस्वार कलथम तसलथ रलडतो; पल्ल थलंथल उच्यार मलत्र पुढे आलेथल वंजनलनुगुण मडलजे पुढील वंजनास जुणणलरल सलनुनासिक करतलत. थलथी उदाडरलले मडलजे “संथम, संरक्षलण, संलग्न, संशथ, संसार, संडलर” डी प्रसिद्ध स्वडुपे डोत.

७. संस्कृतमध्ये जोडाक्षरापूर्वी आलेल्या अक्षरांवर जोडाक्षरानुगुण म्ङणजे पुढील व्यंजनास जुगणारा असा “भार” किंवा “आघात” येतो, तो जाणीवपूर्वक करावा. उदाहरणार्थ “धर्मक्षेत्रे यांत “र्म, क्षे आणि त्रे डी जोडाक्षरें आढेत. म्ङणून ध, म, आणि “क्षे”, या अक्षरांवर भार - आघात येतो.

मराठी भाषेत “पुण्याला, ज्ञान्या, रज्या, उद्या” अशाप्रकारच्या जोडाक्षरांच्या पूर्वीच्या अक्षरावर “भार - आघात” नसतो; पण संस्कृतमध्ये असे नाही; जो जोडाक्षराच्या पूर्वीच्या अक्षरावर “भार - आघात” डा निरपवाद येतोच; डा अनुपरोध नियम आढे.

८. विसर्गाच्या उच्यार मात्र “नीऽऽट” समजाउन ध्यावा, तोडि यांगल्या जाणकारांकडून समजाउन ध्यावा. श्वासाचे जोराने शरीराच्या बाडेर मुभावाटे विसर्जन डेल्याने डोणारा “उच्यार” म्ङणजेच “विसर्ग” डोय. म्ङणून विसर्गाच्या उच्यार, डा विसर्गाच्या पूर्वी असणार्या स्वराशी मिणत्या जुणत्या “ड” सारभा करावा; अर्थात्

१. “द्वः” या उच्यार “द्वडा सारभा करावा.

२. “द्वैः” या उच्यार “द्वैडा” सारभा करावा.

३. “डरिः” या उच्यार “डरिडि” सारभा करावा.

४. “गुरुः” या उच्यार “गुरुडु” सारभा करावा.

५. “द्वैः” या उच्यार “द्वैडि” सारभा करावा.

६. “द्वयोः” या उच्यार “द्वयोडो” सारभा करावा.

वर सांगितल्या प्रमाणे (ः) विसर्गाचे उच्यार करावेत, तेच विशुद्ध डोत.

९. आतां विसर्गानंतर “क, ष, किंवा प, डू डी व्यंजने आली तर मात्र या विसर्गाच्या उच्यार मागील स्वराशी मिणता-जुणता न करतां पुढील व्यंजनास मिणता-जुणता व कांडीसा अधिक “भारपूर्वक - आघातपूर्वक करावा, तो मार्गदर्शकाकडून संथा घेउनच नीट समजाउन ध्यावा; उदाहरणार्थ-

“कः षनति, कः पश्यति, अधियज्ञः कथं कोऽत्र । यः पश्यति । शब्दः षे

१०. (“वा शरि” ८-३-३६ या सूत्रानुसार) तसेच विसर्गानंतर “श, ष किंवा स्” आल्यास विसर्गाच्या उच्यार मात्र अनुकर्म “श, ष किंवा स्” असा करावा वा विडावा उदाहरणार्थ- “डरिःशेते” अथवा “डरिःशेते

असे विडितात, वा उच्यार करतात. “द्वैः षडाननः” अथवा “द्वैवषडाननः” “यः सदा” अथवा “यस्सदा”

यारीतीने कोणत्याडि रीतीने विडिले तरी उच्यार मात्र सारभाच डोतो, त्यांत मुणीडि इरक डोत नाही. म्ङणून तसा उच्यार करावा.

११. “श्, ष, स्” यात सूक्ष्म इरक आढे, म्ङणून दक्षतापूर्वक नीट आणि स्पष्ट उच्यार करावेत, डा इरक डारांच्या लक्षो येत नसल्याचा आढण डोतो. म्ङणून साधकाने डा नियम कटाक्षाने पाणवा. अर्थात आपण “शडामृग” या शब्दाच्या उच्यारामध्ये ज्याप्रमाणे “जुभे” ने टाणूला किंथित स्पर्श कडून “श्” या उच्यार सडजेतेन करतो, तसाच सर्वत्र उच्यार करावा, “षट्कोण” या शब्दाच्या उच्याराचे वेणी जुभेने टाणूच्या वरच्या भागाला म्ङणजे

મૂર્ધાલા સ્પર્શ કરતો, ત્યાપ્રમાણેય સર્વત્ર “પ્” ચા ઉચ્ચાર કરાવા “સમઈ” ચા શબ્દાયે ઉચ્ચારાયે વેળી જસા દાતાંના કિચિત્ જિભેચા સ્પર્શ કરૂન ઉચ્ચાર કરતો, તસાચ સર્વત્ર “સ્” ચા ઉચ્ચાર કરાવા.

૧૨. જોડાક્ષરાંમધ્યે જયા કમાને વ્યંજને મૂળાંત જોડલી ગેલેલી અસતાત, ત્યાચ કમાને બહુત કરૂન, પ્રાયઃ લિહિતાત.

આપણ ઉચ્ચાર કરતાંનાહિ પ્રાયઃ અગદી ત્યાચ કમાને ઉચ્ચાર કરાવેત. ઉદાહરણાર્થ

વસ્તુ- યાંત “સ્”ચા ઉચ્ચાર પહિલ્યાંદા આહે; નંતર “તુ”ચા આહે.

વત્સ- યાંત “ત્”ચા ઉચ્ચાર પહિલ્યાંદા આહે; નંતર “સ”ચા ઉચ્ચાર આહે.

શુકલ - યાત “ક્”ચા ઉચ્ચાર પહિલ્યાંદા આહે; નંતર “લ”ચા ઉચ્ચાર આહે.

શુક્લ- યાંત “લ્” ચા ઉચ્ચાર પ્રથમ આહે; નંતર “ક” ચા ઉચ્ચાર આહે.

૧૩. કાંઠી જોડાક્ષરાંમધ્યે “વર્ણચિન્હ” “વર્ણચિહ્ન” ખાલી કિંવા વર જોડતાત.

ઉદાહરણાર્થ - મહારાષ્ટ્ર, પ્રકાશ, કાર્ય ઇત્યાદિ.

૧૪. “બ્રાહ્મણ” “બ્રહ્મ” મધીલ “હ્રમ” હ્યા સારખ્યા જોડાક્ષરાંત “હ્” હા પ્રથમ અસતો વ સંસ્કૃતાંત લિહિતાના અશા જોડાક્ષરાંતીલ “હ્” પહિલ્યાદાં લિહિતાત ઉદાહરણાર્થ “બ્રાહ્મણ, ચિહ્ન, જિહ્વા,” ચા જોડાક્ષરાંચે ઉચ્ચાર “બ્રાહ્મણ, ચિહ્ન, જિહ્વા” અસે “હ્”ચા પહિલ્યાંદા ઉચ્ચાર કરૂન કરાવેત.

૧૫. તસેચ “તર્હિ, કર્હિ, અર્હતા” ચા કિંવા યાસમ શબ્દાંમધ્યે “ર્” પ્રથમ આહે આણિ “હ્” નંતર આહે; મ્હણૂન ત્યાચા ઉચ્ચાર ત્યાચ કમાને વ તસાચ મ્હણજે “તર્હિ” અસાચ કરાવા.

શ્રીમદ્ભગવત્ ગીતેતીલ કાઠી “સન્ધી”ચ્યા ઉદાહરણાંવરૂન કાંઠીં સંધિ નિયમ સમજાઉન ઘેઊ

૧. “આદ્રુણઃ” ૬-૧-૮૭ ચા સૂત્રાનુસાર “અ” કિંવા “આ” ચ્યા પુઢે “ર્હસ્વ” કિંવા “દીર્ઘ” “ઇ, ઉ, ઋ, લૃ” આલે, તર દોન્ડીંચ્યા સ્થાની કમાને “એ, ઓ, અર્, અલ્” ચેતાત ૧. ન ઇડ્તે = નેડ્તે; ૨. દૃષ્ટ્વા - ઇદમ = દૃષ્ટ્વેદમ્; યથા - ઉલ્વેન = યથોલ્વેન; ૪ આતિષ્ઠ - ઉત્તિષ્ઠ = આતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ; ૫ સા- ઉપમા = સોપમા.

૨. “વૃહ્દિરેચિ” ૬-૧-૮૮ ચા સૂત્રાનુસાર “અ” કિંવા “આ” ચ્યા પુઢે “એ” કિંવા ઐ આલા તર હ્યાદોહીંચા મિળૂન “ઐ” હોતો. “ઓ” કિંવા “ઔ” આલા તર “ઔ” હોતો. ઉદા. ૧ આત્મા એવ = આત્મૈવ ૨. ચ ઔષધી = યૌષધી:

૩. “ઇકોણચિ” ૬-૧-૭૭ ચા સૂત્રાનુસાર “ર્હસ્વ” કિંવા “દીર્ઘ” “ઇ, ઉ, ઋ, લૃ” ચાંચ્યાપુઢે ત્યાંચ્યા ખેરીજયા અસા ઇતર દુસરા કોણતાહિ “સ્વર” આલા તર ત્યાંચ્યા સ્થાની અનુકર્મે ય્, વ્, ર્, લ્ ચેતાત. ઉદાહરણાર્થ ૧ ભજામિ અહમ્ = ભજામ્યહમ્; ૨ તાનિ અહમ્ = તાન્યહમ્; ૩ દુઃખેષુ - અનુદ્વિગ્ન - મનાઃ = દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ ૪. અસ્તુ ઇષ્ટકામધુક્ = આસ્તિવષ્ટકામધુક્.

૪. “એથોડયવાયાવઃ” ૬-૧-૭૮ ચા સૂત્રાનુસાર ય્ વ્ ચા લોક સાંગણારે સૂત્ર “લોપ = શાકલ્યસ્ય” ૮-૩- ૧૮ લોપ ઝાલ્યાવર રાહિલેલ્યા સ્વરાંચા સંધિ હોત નાહી. કારણ “પૂર્વત્રાસિદ્ધી” ૮-૨-૧ લોપ ઝાલા તરી તો પ્રસિદ્ધ આહે. મ્હણજે તેથે ય, વ, આહેત અસેચ સમજાવચાચે અસતે મ્હણૂન સંધિ હોત નસતે. એ, ઐ, ઓ, ઔ,

યાંચ્યાપુઢે કોણતાહિ “સ્વર” આલા તર ત્યાંચ્યા સ્થાની અનુક્રમે “અચ્, આચ્, અવ્, આવ્” યેતાત. યા “અચ્, આચ્, અવ્, આવ્” યાંચ્યા મધીલ “ચ્” અથવા “વ્” યા વિકલ્પાને લોપ ઢોતો. લોપ ઝાલ્યાવર મગ ઉર્વરિત રાહિલેલ્યા સ્વરાંચા માત્ર સન્ધિ ઢોત નાહી. ઉદાહરણાર્થ :- ૧. રથોપસ્થે - ઉપાવિશત્ = રથોપસ્થ, યુપાવિશત્ કિંવા રથોપસ્થ ઉપાવિશત; ૨. વર્તન્તે + ઇતિ = વર્તન્તયિતિ કિંવા વર્તન્ત ઇતિ; ૩. બ્રહ્માગ્નૌ + અપરે - બ્રહ્માગ્નાવપરે કિંવા બ્રહ્માગ્ના અપરે, ૪. સમાધૌ + અચલા = સમાધાવચલા કિંવા સમાધા અચલા; ૫. યોત્સ્યે + ઇતિ = યોસ્યયિતિ. કિંવા યોત્સ્ય ઇતિ; ૬. તે ઇમે - તથિમે કિંવા ત ઇમે; ૭. મોદિષ્યે ઇતિ - મોદિષ્ય ઇતિ ઇત્યાદિ.

૫. “ઙ મો -ર્ઙ્સ્વાદચિઙ્મુણા નિત્યમ્” ૮-૩-૩૨ યાસૂત્રાનુસાર પદાન્તી “ઙ, - ણ, ન્” ઢી યેઢીન યાંચ્યામાગે “ર્ઙ્સ્વ - સ્વર” અસૂન પુઢે “સ્વર” આલા તર “ઙ, ણ, ન્” યાંચે દ્વિત્વ ઢોતે. ઉદાહરણાર્થ :- પ્રહસન્ - ઇવ = પ્રહસન્નિવ; અનિચ્છન્ - અપિ = અલિચ્છન્નપિ.

૬. “ખરિચ” ૮-૪-૫૫ ઝલાંજશ ઝશિ. ૮-૪-૫૩ યા સૂત્રાનુસાર અન્તઃસ્થ વર્ણ સોડૂન કોણતાહિ વ્યંજનાપુઢે “કઠોર વ્યંજન” આલે તર માગીલ વ્યંજના બદલ ત્યાચ્યાચ વર્ગાતીલ પહિલે વ્યંજન યેતે. આણિ “મૃદુ વ્યંજન” કિંવા “સ્વર” આલા તર ત્યાચ્યાવર્ગાતીલ તિસરે વ્યંજન ઢોતે. ઉદાહરણાર્થ ૧. સંમોહાત્ - સ્મૃતિવિભ્રમઃ = સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ; ૨ કોધાત્ ભવતિ । કોધાદ્ભવતિ; ૩. સમ્યક્ - ઉભયોઃ = સમ્યગુભયોઃ

૭. “ઝલાંજશોન્તે ૮-૨-૩૯ યા સૂત્રાનુસાર પદાંત વ્યંજનાપુઢે અનુનાસિક આલે તર વ્યંજનાચે વરીલ નિયમાપ્રમાણે ત્યાચ્યા વર્ગાતીલ તિસરે વ્યંજન ઢોતે કિંવા અનુનાસિક ઢોતે. ઉદાહરણાર્થ ૧. ષડ્-માસા = ષડ્માસા કિંવા ષણ્માસા; ૨. અનારભ્માત્ - નૈષ્ઠર્થમ્ = અનારભ્માનૈષ્ઠર્થમ્, ચિત+ ભય = ચિન્મયમ્, મૃદ્+મય = મૃણ્મયમ્. “યરોડનુનાસિકડનુ નાસિકો વા ૮-૪-૪૫ પ્રત્યયેભાષાયાં નિત્યમ્

૮. “સ્તોઃ શ્વન્તઃ ચુઃ” ૮-૪-૪ “હુનાષ્ટઃ” ૮-૪-૪૧ યા સૂત્રાનુસાર “ત” વર્ગાતીલ ઘ્યંજનાંપુઢે “ચ” વર્ગાતીલ વ્યંજન આલે તર “ત” વર્ગાચા “ચ” વર્ગ ઢોતો. આણિ “ટ” વર્ગાતીલ વ્યંજન આલે તર “ટ” વર્ગ ઢોતો. ઉદાહરણાર્થ ૧. તત્-ચ = તચ્ચ; યત્- ચંદ્રમાસિ = યચ્ચંદ્રમાસિ ૨. યત્ - જ્ઞાત્વા = યજ્ઞાત્વા; યત્ - જ્ઞાનમ્ = યજ્ઞાનમ્ ૩. સ્પૃશન્ - જિઘ્નન્ = સ્પૃશઙ્જિઘ્નન્

૯. પદાન્ત “ન”ચ્યા પુઢે “ચ”, “છ” આલે તર “ન”ચ્યા સ્થાની અનુસ્વાર વ “શ” યેતાત. “ટ”, “ઠ” આલે તર અનુસ્વાર આણિ “ષ” યેતાત આણિ “ત”, “થ” આલે તર અનુસ્વાર આણિ “સ” યેતાત. ઉદાહરણાર્થ ૧. ઋષીન્ - ચ = ઋષીશ્ચ; ૨. તાન્ - તથા = તાંસ્તથા, ૩. પ્રજ્ઞાવાદાન્-ચ । = પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ, ૪. પુમાંશ્વરતિ, ૫. ઋષીશ્ચ, ૬. ઉરગાંશ્ચ, ૭. અગતાસૂંશ્ચ, ૮. પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા, ૯. તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ઇત્યાદિ.

૧૦. “ત” વર્ગાપુઢે “લ” આલા તર “ત” વર્ગાચા “લ” ઢોતો આણિ “ન”ચ્યા પુઢે “લ” આલા તર માત્ર સાનુનાસિક “લ” ઢોતો. ઉદાહરણાર્થ ૧. , આબ્રહ્મભુવનાત્ - લોકાઃ = આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ; ૨. ઇમાન્ - લોકાન્ = ઇમાલ્લોકાન્ ૩. શ્રદ્ધવાન્ - લભતે = શ્રદ્ધાવાલ્લભતે; ૪. શુમાન્ - લોકાન્ = શુમાલ્લોકાન્.

૧૧. અનુનાસિકાંપેરીજ કોણતાહી પદાન્ત સ્પર્શ - વ્યંજનાપુઢે “શ” આલા તર ત્યાચ્યા વિકલ્પાને “છ” ઢોતો. ઉદાહરણાર્થ ૧. તસ્માત્ - શાસ્ત્રમ્ = તસ્માચ્છાસ્ત્રમ્, ૨. યત્-શ્રેયઃ = યચ્છ્રેયઃ, ૩. વ્યાસપ્રસાદાત્-શ્રુતવાન્ =

व्यासप्रसादाख्युतवान्, ४. अेतात् - श्रुतम् = अेतख्युतम्

१२. अनुनासिकांभेरीज कोणत्याडि “स्पर्श” - व्यंजनापुढे “उ” आला तर त्या “उ”च्या स्थानी विकल्पाने मागील व्यंजनाच्या वर्गातील यौथे- यवथे व्यंजन डोते. उदाहरणार्थ १. अेतत् - डि = अेतद्वि, २. धर्मात्-डि = धर्माद्वि

१३. विसर्गाच्यामागे “अ” असून पुढे “अ” डिंवा मृदुव्यंजन आले तर “अ” आणि विसर्ग या दोन्हींच्या मिणून “ओ” डोतो. उदाहरणार्थ १. मन्ः- अडम् = मन्ःओडम्, २. स्त्रियः- वैश्याः = स्त्रियोवैश्याः

१४. विसर्गाच्यामागे “अ” येउन पुढे “अ” भेरीजया कोणताडि “स्वर” आला तर विसर्गाच्या लोप डोतो आणि उर्वरित राडिलेल्या स्वरांच्या संधि डोत नाडी. उदाहरणार्थ १. अक्षरः- षति = अक्षरषति, २. दुःखयोनयः - अेव = दुःखयोनयअेव, ३. यः- आस्ते =यास्ते

१५. विसर्गाच्यामागे “आ” येउन पुढे कोणताडि “स्वर” डिंवा “मृदु” व्यंजन आले तर विसर्गाच्या लोप डोतो आणि उर्वरित राडिलेल्या स्वरांच्या सन्धि डोत नाडी. उदाहरणार्थ १. सात्त्विकाः - भावाः = सात्त्विकाभावाः, २. धार्तराष्ट्रा ः- रणे = धार्तराष्ट्रारणे

१६. विसर्गाच्यामागे “अ, आ” भेरीज कोणताडि “स्वर” येउन पुढे “स्वर” ः डिंवा मृदु व्यंजन आले तर विसर्गाच्या “र” डोतो. उदाहरणार्थ १. डेवलैः- षद्विः- अपि = डेवलैरिन्द्रियैरपि, २. त्रिभिः - गुणमयः - भावः = त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः

१७. विसर्गाच्यापुढे “य, ष” आले तर विसर्गाच्या “श” डोतो, “ट, ठ” आले तर “ष” डोतो आणि “त्, थ्” आले तर “स्” डोतो. उदाहरणार्थ १. अकर्मः- य = अकर्मषाश्च, २. द्रौपदेयाः- य = द्रौपदेयाश्च,

३. कामः-तैः = कामैस्तैः

१८. “सः” आणि “अेषः” यांच्यापुढे “अ” भेरीज कोणताडी “वर्ण” आला तर त्यांच्या विसर्गाच्या लोप डोतो. उदाहरणार्थ १. सः- याति = सयाति २. कामः अेषः डोधः अेषः रजोगुणसमुद्भवः = काम अेष डोध अेष रजोगुणसमुद्भवः

Encoded and proofread by Manish Gavkar manishyg at gmail.com

Pronunciation Rules for Sanskrit Explained in Marathi

pdf was typeset on December 3, 2021

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

